

DİLİN FONETİK QURULUŞU VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

BƏTURƏ ƏLİYEVƏ*

AZƏRBAYCAN VƏ İTALYAN DİLLƏRİNİN SÖZ YARADICILIĞI PROSESİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ROLU

XÜLASƏ

Bu məqalədə italyan və azərbaycan dilləri leksik cəhətdən araşdırılır. Məqalədə söz yaradıcılığı və onun müxtəlif növləri haqqında qısa məlumat verilir. Mürəkkəb sözlərin söz yaradıcılığında mühüm rol oynadığı nəzərə çatdırılır. Məqalədə mürəkkəb sözlərin növləri müqayisəli şəkildə araşdırılır. Hər iki dilin mənbələri əsasında aparılan tədqiqat nəticəsində mürəkkəb sözlərlə bağlı müəyyən fərqlər özünü göstərir. Məqalədə həm azərbaycan, həm də italyan dillərində zəngin mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Mürəkkəb sözlərin müqayisəli şəkildə tədqiq olunması elmi cəhətdən önəm kəsb edir. Azərbaycan və İtalyan dillərində mürəkkəb sözlər ayrı-ayrı nitq hissələrində geniş şəkildə istifadə olunur.

Açar sözlər: mürəkkəb sözlər, leksika, söz yaradıcılığı, dilçilik, söz, qrammatik xüsusiyyət.

Dilçilik elmi çox şaxəli və zəngin elmdir. Bu elm böyük tarixi olan elmlərdən biri kimi qədim zamanlardan başlayaraq dövrümüzə qədər uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Dilçiliyin dilin praktik məsələləri ilə məşğul olmasının beş min illik tarixi var [Axundov: 2006, s.7]. Dildə baş verən proseslər, onun strukturunun bəlli qayda-qanunlarla formalaşması, dildə mövcud olan qrammatik kateqoriyalar və s bildiyimiz kimi dilçilik elmində öyrənilir. Dil qədim və çox şaxəli anlayışdır. Azərbaycan dili də qədim dillərdən hesab olunur. dil dedikdə təkcə ünsiyyət vasitəsi nəzərdə tutmurduq “dil” terminin özü insanın nitqi mənasında bir sıra anlayışları özündə ehtiva edir :

1. Dil ünsiyyət zamanı insanın danışıq qabiliyyətini ifadə edir
2. Dil məvhumu dedikdə dünyada yaşayan hər hansı bir xalqın dili nəzərdə tutulur
3. Dil təkcə ləhcə və şivələri özündə əks etdirən məvhum deyil, həm də müəyyən qayda qanunlara əsaslanan **ədəbi dil** deməkdir

4. Dil həm həqiqi mənada bizim başa düşdüyümüz anlayış, həm də ayrı-ayrı yazıçılara məxsus olan, bir digərindən fərqlənən dil, üslub deməkdir (məsələn: müəyyən bir şəxsin, yazıçının, şairin dili və s.) [Cəfərov: 2007, s.7].

Türk dilləri o cümlədən Azərbaycan dili morfoloji bölgüsünə görə aqqlütinativ (iltisəqi) dillərə daxildir. Aqqlütinativ dillərin morfolojiyası aqqlütinativ morfolojiya adlanır. Onların morfolojiyasına iltisəqi morfolojiya da deyilir [Xəlilov: 2000, s.34].

Dünya dillərinin əksəriyyəti qədim zamanlardan formalaşmış və dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, bütün dillərin morfolojiyası tarixən amorf quruluşlu olmuşdur. Ona görə də amorf morfolojiyası daha qədim, ilkin morfolojiya hesab edilmişdir. Sonralar amorf dillər inkişafı etdikcə aqqlütinativ (iltisəqi) və flektiv dillər onlardan əmələ gəlmişdir. Məşhur dilçi N.Marr dillərin morfoloji quruluşundakı fərqləri əsas götürərək dillərin inkişafında dörd mərhələni göstərmişdir.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutu, Hind-Avropa dilləri şöbəsi, böyük elmi işçi
Email: batualiyeva@gmail.com

hələni göstərmişdir. Birinci mərhələ dillərin inkişafındakı ilk mərhələdir. Bu mərhələdə birinci qrup dillər - çin və bəzi Afrika dilləri mövcud olmuşdur. Bu mərhələni amorf mərhələsi adlandırmaq daha düzgündür. Dillərin inkişafındakı ikinci mərhələdə ikinci qrup dillər – *finnuqor, türk, monqol dilləri* yaranmışdır. İkinci mərhələni aqqlütinativ (iltisəqi) dillər mərhələsi adlandırmaq daha elmi olar. Üçüncü mərhələdə üçüncü qrup dillər- *yafəs, hami dilləri özünü* göstərmişdir. Dördüncü mərhələdə isə dördüncü qrup dillər- *sami, hind- avropa dilləri* formalaşmışdır. Üçüncü və dördüncü qrupa daxil olan dillər flektiv dillərdir. Ona görə də üçüncü və dördüncü mərhələni *flektiv dillər mərhələsi* kimi səciyyələndirmək olar. N.Marrın fikrincə, birinci qrup dillər ən ibtidai, dördüncü qrup isə ən inkişaf etmiş dillər hesab olunur [Xəlilov: 2000, s.39].

Hər bir söz müəyyən morfoloji quruluşa və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir, leksik mənası olur. Belə ki, hər hansı bir səs və ya hərflər yığımı söz hesab etmək olmaz. A.İ.Smirnitski yazır: “Söz həm leksika sahəsində (lüğət tərkibində), həm də qrammatika sahəsində (qrammatik quruluşda) zəruri vahid kimi çıxış edir, buna görə də söz, ümumən, dilin əsas vahidi kimi qəbul edilməlidir” [Смирницкий: 1956, s.20].

Ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televiziya, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir.

Söz leksik-qrammatik vahiddir. Sözü leksik-qrammatik mənalara vəhdət təşkil edir və bu baxımdan dilin leksikası və morologiyası da bir-biri ilə bağlıdır. “Hətta müəyyənləşdirilmişdir ki, sözü quruluşca inkişafı, müxtəlif morfoloji proseslər dilin leksik vahidlərinin sistemliliyi, onların forma və şəkil qrupları ilə birbaşa bağlıdır. Belə bir fikirlə razılaşmaq lazım gəlir ki, dillər üçün məzmun valentliyi universal, onun morfoloji ifadəsi isə idioetnikdir. Buna görə də dillərin morfoloji tipologiyası vahid məzmun substansiyasının dillərin texnikası ilə bağlı olaraq fərqli ifadəsindəki ölçülərlə əlaqəlidir” [Məmmədov: 2013, s.19].

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif alimlərin fərqli yanaşması var. Məsələn H.Ə.Həsənov söz yaradıcılığını 4 növə: 1.leksik semantik; 2.morfoloji-sintaktik; 3.leksik-morfoloji; 4.leksik-sintaktik üsullara bölür. Dilimizin söz yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan mürəkkəb sözlər, onların yaranması və xüsusiyyətləri bu tədqiqat işimizdə nəzərdən keçiriləcək.yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlər mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində də özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında mürəkkəb sözlər özünə məxsus yer tutur. Elm və texnologiyanın ümumilikdə sivilizasiyaların inkişafı dildə yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac yaradır. Dildəki mövcud sözlər insanlığın ehtiyacını qarşılamaqda yetərli olmur və buna görə də yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac duyulur. Mürəkkəb sözlər həm sadə, həm də düzəltmə sözlərdən fərqlənir. Mürəkkəb sözlərin araşdırılmasına dair müxtəlif nəzəriyyələr ortaya çıxmışdır. Bu nəzəriyyələrdən biri də praqmatizmdir. Praqmatik yanaşmaya görə mürəkkəb sözlərin birləşənləri (tərkibi) arasındakı əlaqə praqmatizmin əsas ideyası olan yararlılığa əsaslanır. Belə ki, ən az sözlə ən geniş anlamı ifadə etmə, yəni ən kiçik qrammatik strukturla ən zəngin semantik yükü daşımaq bu nəzəriyyənin əsas məqsədlərindəndir. Mürəkkəb sözlər vasitəsilə ayrı-ayrı kəmiyyət və keyfiyyətlərdən yeni keyfiyyət yaradılır. Nəticə etibarilə ayrı-ayrı məzmunlardan yeni məzmunun əmələ gəlməsinin şahidi oluruq. Məsələn: *tozsoran* sözünün tərkibində iki müstəqil söz vardır; *toz* və *sovurmaq*. Bu sözlərin hər ikisi təklikdə ayrı-ayrı mənalara malik sözlərdir, lakin onlar birləşdiyi zaman tamamilə başqa mənaya ma-

lik olan yeni bir söz şəklini alır. Bu birləşmə nəticəsində sözlərin şəkli əlaməti dəyişmədiyi halda, məna tamamilə dəyişir. Nəticədə iki müxtəlif məzmunlardan bir yeni məzmun yaranmış olur [Hüseynzadə: 2007, s.9]. Deməli iki və daha artıq müstəqil söz birləşib əvvəlki ayrı-ayrı mənalar əsasında yeni mənaya ifadə edən bir mürəkkəb söz əmələ gətirir. Başqa cür ifadə etsək ayrı-ayrı kəmiyyətlərin birləşməsindən yeni bir kəmiyyət əmələ gəlir, yeni bir söz yaranmış olur [Hüseynzadə: 2007, s.10]. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində bir sıra cəhətlər özünü göstərir. Bu cəhətlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Mürəkkəb sözlərin yaranmasında maddi əsas olmalıdır.
2. Mürəkkəb sözlərin tərkibini təşkil edən komponentlər məna xüsusiyyətinə malik olmalıdır.
3. Mürəkkəb sözlərin tipləri arasında forma-məzmun münasibətləri özünü göstərir.
4. Mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər arasında əlaqə olmalıdır.
5. Sadaladığımız bu xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, mürəkkəb sözlərin yaranması bizim xarici ələmlə olan əlaqəmiz və ona münasibətimiz nəticəsində baş verir ki, bu da onların maddi əsasını təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb sözlərin yaranmasında bu maddi əsasın yeddi xüsusiyyəti özünü göstərir; *funksiyaya görə, əlamətə görə, bənzətməyə görə, qüvvətləndirməyə görə, mənsubiyyətə görə, ənənəyə görə, hərfi tərcüməyə görə* [Cəfərov: 2007, s.172].

1. Funksiyaya görə - Bir çox mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı funksiya mühüm yer tutur. Məsələn: evdə məişətdə istifadə etdiyimiz **əlüzüyyan** sözü əşya olaraq bir funksiyanı yerinə yetirir (yuyunmaq, nəisə yumaq) amma bu mürəkkəb sözün komponentlərini təşkil edən əl, üz, yumaq sözləri hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlif məna kəsb edir; vinti açmaq üçün istifadə etdiyimiz **vintburan, tozsoran və s.** mürəkkəb sözlər bu qəbildəndi. Yəni bu sözlərin tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda müxtəlif məna kəsb etsə də onlar bir yerdə eyni funksiyanı bildirən əşya, məvzum ifadə edirlər.

2. Əlamətə görə - Bir sıra mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı əlamət böyük rol oynayır. Məsələn: **günəbaxan** bitkisi tez-tez rast gəldiyimiz bitkidi onun əlaməti isə həmişə günəşə tərəf dönməkdən ibarətdir; **ağacdələ**n elə bil quşdur ki, onun əlaməti dimdiyi ilə ağacdəki zərərli qurd və həşəratları təmizləməkdən ibarətdir, **sarıköynək** quşu rəngi sarı rəngdə olan quşdur və s. [Cəfərov: 2007, s.172]

3. Bənzətməyə görə - mürəkkəb sözlərin demək olar ki, çox hissəsi əşya və ya hadisənin müəyyən əşyaya və əlamət bənzədilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: **dəvəquşu** həm quşa, həm dəvəyə bənzəyir; **ördəkburun** burnu ördəyin burnunu xatırladır.

Mürəkkəb sözlər bənzətmə əlamətinə görə iki əsas qrupa ayrılır:

a) əlamətlərin məcaziliyini müəyyən əşya ilə əlaqədar ifadə edən mürəkkəb sözlər: *balqabaq, daşarmudu, quşotu və s.*

b) əlamətlərin məcaziliyini əşya ilə əlaqəsiz, olduqca mücərrəd şəkildə ifadə edənlər. Məsələn: *ağciyər (adam), ürəkqopma, ürəkdüşmə, şirindil (adam, qız) və s.* [Cəfərov: 2007, s.172]

4. Qüvvətləndirməyə görə - Dilimizdə işlənən bir çox mürəkkəb sözlər mənanı qüvvətləndirmək üçün yaranır. Mürəkkəb sözlərin bu üsulla yəni mənanı qüvvətləndirmək yolu ilə yaranan növləri, əsasən, eyni sözün təkrar edilməsi ilə yolu ilə düzəlir. Məsələn : *uç-a-uç, qabaq-qabağa, şirin-şirin, bərk-bərk, və s.*

Mənanı qüvvətləndirmək yolu ilə yaranan mürəkkəb sözlər məna xüsusiyyətlərinə görə iki qismə ayrılır:

a) birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözlərdə mənanın qüvvətləndirilməsi əsas yer tutur və sadə söz hansı nitq hissəsinə mənsubdursa ondan düzələn mürəkkəb söz də eyni nitq hissəsinə mənsub olur. Məsələn *sərin-sərin*, *şirin-şirin* mürəkkəb sözlərində *sərin* və *şirin* sözləri sifət olduğu üçün onların vasitəsilə düzələn mürəkkəb sözlər *şirin-şirin*, *sərin-sərin sözləri də* sifət olur.

5.Mənsubiyyətə görə - mürəkkəb sözlərin bir qismi mənsubiyyət mənası əsasında yaranır, məsələn: *dayıoğlu*, *meşəbəyi*, *xalaqızı*, *əmidostu*, *yermalması*, *külqabı*, *alağacı*, *alarabası və s.* [Cəfərov: 2007, s.174].

6.Ənənəyə görə - bu qəbildən olan mürəkkəb sözlər ənənə yolu ilə yaranır. Bu sözlərin əmələ gəlməsində vaxtilə mövcud olmuş, dini etiqad və mövhumat mühüm rol oynamışdır. Bu cür yaranan mürəkkəb sözlər əsasən islam dininə mənsub olan xalqlar dilləri üçün xarakterikdir. Məsələn: *Əlimurad*, *Həsənəli*, *Əlməmməd*, *Muradəli* kimi insan adları həm də dini adların kombinəsindən yaranmış mürəkkəb sözlərdir.

Ənənə nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb sözlər əksər hallarda şəxs adlarını ifadə etmək üçün işlədilir. Müasir dilimizdə Allah, Məhəmməd, Əli və s. kimi sözlər başqa sözlərlə birləşərək müxtəlif kombinasiyalarda düzəlmiş xeyli mürəkkəb xüsusi isimlər əmələ gətirir. Məsələn: *Ruhulla*, *Allahverdi*, *Tanriverdi*, *Məmmədrəsul*, *Məmmədəli*, *Yarməmməd*, *Məmmədkərim*, *Əlibala*, *Əliqulu*, *Zərbəli*, *Əlinağı*, *Hacımurad*, *Həsənəli*, *Hüseynəli*, *Əlirza*, və s.

7. Hərfi tərcüməyə görə - bir çox mürəkkəb sözlər başqa dillərdən hərfi tərcümə yəni kalka üsulu ilə düzəlir. Adından da göründüyü kimi bu yolla düzələn mürəkkəb sözlər bu və ya başqa bir dildən hərfən tərcümə olunur məsələn: *samokritika (rus dili)* – *özünütənqid*, *predvıbornıy - seçkiqabağı*, *dalnovıdny - uzaqgörən və s.*

Hərfi tərcümə yolu ilə düzələn mürəkkəb sözlər, bir qayda olaraq istinad olunan xarici dilin dil materialına əsaslanır. Azərbaycan dilində ərəb, fars, rus dillərindən təqlid yolu ilə düzələn mürəkkəb sözlər var.Məsələn: *könül quşu (murğ dil)*, *dirilik suyu (ab-həyat) kimi sözlər fars və ərəbcədən*; *samakritika (özünü tənqid)*, *dalnovıdny (uzaqgörən) sözləri isə* rus-cadan dilimizə hərfi tərcümə əsasında keçmişdir.

Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin müxtəlif məna xüsusiyyətləri var. Nəzərə alsaq ki, mürəkkəb sözlər dilin leksikasının mühüm bir layını təşkil edir onların yaranması və kəsb etdiyi məna xüsusiyyətləri çoxçalarlıdır. Mürəkkəb sözlərin tərkibində iştirak edən sözlər ifadə etdiyi həqiqi məna ilə münasibətinə görə dörd qrupa ayrılır.

- 1.Komponentləri həqiqi məna ifadə edənlər.
- 2.Komponentlərdən birincisi həqiqi, ikincisi məcazi məna ifadə edənlər
- 3.Tərkibindəki komponentlərdən birincisi məcazi, ikincisi həqiqi məna ifadə edənlər.
- 4.Hər iki komponenti məcazi məna ifadə edənlər [Cəfərov: 2007, s.176]

Birinci qrupa aid olan mürəkkəb sözlər iki yerə bölünür.

a) komponentləri həqiqi və müstəqim məna ifadə edən mürəkkəb sözlər: məsələn; *sarısaç*, *uzunboğaz*, *qara qılçıq sarıbuğda və s.*

b) komponentləri həqiqi məna, lakin bu mənanı dolay yolla ifadə edən mürəkkəb sözlər. Məsələn: *aşsüzən*, *əltutan*, *vintburan*, *sacayaq*, *ağacdələn və s.*

İkinci qrupa yəni birinci komponenti həqiqi, ikinci komponenti məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə birinci sözün mənası həqiqi olur və mürəkkəb sözün ifadə etdiyi məfhumun mənasına ya müstəqim şəkildə, ya da dolayı yolla bağlanır. Komponentlərindən ikincisi isə mürəkkəb sözün ifadə etdiyi mənə ilə ancaq nisbi əlaqəsi olan məcazi mənə ifadə edir. Məsələn: *dilucu, ağzıboş, gözaltı və s.* Bu cür mürəkkəb sözlərdə yəni birincisi həqiqi, ikincisi məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə məcazi mənə öz həqiqi mənasından daha da uzaqlaşdıqca o daha çox idiomatik xüsusiyyət kəsb edir. Məsələn: *gözaltı* sözünə nisbətən *dodaqaltı* sözü, *gözucu* sözünə nisbətən *dilucu* sözü daha çox idiomatiklik xüsusiyyətinə malikdir.

Birinci komponenti məcazi, ikinci komponenti həqiqi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər bundan qabaq haqqında danışdığımız mürəkkəb sözlərin tam əksini təşkil edir. Məsələn: *istiot, atlıqarışqa, qaraxəbər, yekəbaş, açıqgöz və s.*

Onu da qeyd edək ki, dilimizdə birinci komponenti həqiqi, ikinci komponenti məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər bu mürəkkəb sözlərə nisbətən üstünlük təşkil edir.

Hər iki komponenti məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə sözün ifadə etdiyi məfhumla komponentlərin ifadə etdiyi məfhum arasında mənə bağlılığı ya olmur, ya da çox uzaq bir əlaqə ilə özünü göstərə bilir. Məsələn: *Ağdaş, Ağdam, küpəgirən (qarı)* mürəkkəb sözlərin komponentləri olan ağ, daş, küp, girən sözlərinin ifadə etdiyi məzmunla indi heç bir əlaqə və münasibəti yoxdur. Ağdaş və **Ağdam** şəhər adlarıdır bu da onlara daş və ya damı ağ olduğu üçün verilməyib. **Küpəgirən** sözü bir qarının həddindən artıq hiyləgərliyini ifadə edir və bunu sözün həqiqi mənasında küpəyə girməklə heç bir əlaqəsi yoxdu.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında əlaqə - bildiyimiz kimi mürəkkəb sözlərin tərkibi iki və ya üç komponentdən ibarət olur. Mürəkkəb sözlər komponentlər arasındakı əlaqəyə görə iki yerə ayrılır: **tabelilik əlaqəsiylə birləşən mürəkkəb sözlər; tabelsizlik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər.**

Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki əlaqənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri mənə etibarilə öz müstəqilliyini mühafizə etdiyi və biri digərindən asılı olmadığı halda, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri mənə etibarilə biri digərindən asılı olur və birinci komponent ikincisini bu və ya digər cəhətdən tamamlamağa xidmət edir.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında bu iki əlaqədən birincisi tabelsizlik, ikincisi isə tabelilik əlaqəsi adlanır.

Tablesizlik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlərin Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı növləri var:

a) məzmun və forma etibarilə bir-birindən fərqli olan sözlərin birləşməsi ilə əmələ gələnələr, məsələn; *qoz-qoz, göz-göz, vurhavur, üz-üzə, yan-yana, qaça-qaça və s.*

b) Eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələnələr, məsələn; *səs-küy, gözəl-göyçək, ört-basdır, ah-nalə, adlı-sanlı, əmin-amanlıq və s.*

c) Biri məcazi mənada sinonim olan sözlərin birləşməsi ilə düzələnələr, məsələn; *ürək-dirək, daş-qaş, xoş-beş və s.*

d) Antonim sözlərin birləşməsi ilə düzələnələr, məsələn; *götür-qoy, ora- bura, saf-çürük və s.*

e) Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə düzələnələr; məsələn: *qazma-buruq, kino-rejissor, tikinti-quraşdırma, mühəndis-texnik və s.* [Cəfərov: 2007, s.180]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mürəkkəb sözlərin bir qismi də tabelilik əlaqəsi nəticəsində yaranır. Bu cür mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasında yanaşma ya da idarə əlaqəsi olur. Tabelilik əlaqəsi əsasında daha dəqiq desək yanaşma əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlərə aşağıdakılar aiddi:

a) Birinci komponenti sifət, say, əvəzlik, atributiv isim, zərf, ikinci komponenti isim olanlar. Məsələn: *şahdamar, uzunboy, ikiqat haçadırnaq, incəsənət, ağsaç, həmişəcavan, qırxayaq və s.* Bu cür mürəkkəb sözlər mətnin xaricində öz mürəkkəbliyini tamamilə mühafizə edə bilmir sadəcə birinci nöz təyini söz birləşməsinə və ya əlaqəsi olmayan müstəqil sözlərə çevrilə bilər: *ağ saç, qırx ayaq, həmişə cavan və s.*

b) Birinci komponenti sifət, say, ikinci komponenti düzəltmə sifətdən ibarət olan mürəkkəb sözlər. Məsələn: *şirindilli, onillik, üçmərtəbəli, yadelli və s.*

c) Birinci tərəfi təktərəfli birləşmədən, ikinci komponenti sifətdən ibarət olan mürəkkəb sözlər; məsələn: *gözübağlı, əlidolu, üzüsulu, diliacı, sözüötkəm və s.* [Cəfərov: 2007, s.181].

İdarə əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərin aşağıdakı növləri var:

1. Bu cür mürəkkəb sözlərin əsas qismi ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşır. Məsələn: *kəklükotu, daşaltı, bayramqabağı, əlüstü, şəhəryanı və s.*

2. Bu cür mürəkkəb sözlərin əhəmiyyətli bir qismi feli sifət tərkibləri əsasında formalaşır. Məsələn: *beşaçılan, daşyonan, sözgəzdirən, uzaqgörən, qaradinməz, insanabənzər və s.*

Azərbaycan dilində olduğu kimi italyan dilində də sözlər quruluşuna görə üç yerə bölünür:

1. Le parole semplici - sadə sözlər (*il pane – çörək, la scimmia – meymun, l'autobus – avtobus, il fiore – gül və s.*)

2. Le parole derivate o alterate - düzəltmə sözlər (*la libreria - kitabxana, il fornai - çörəkçi, pizzeria – pizzaxana, ragazzino – böyük oğlan, casetta - evcik –kiçik ev mənasında) və s.*

3. Le parole composte – mürəkkəb sözlər (*girasole - günəbaxan, fruttivendolo - meyvəsatın, agricoltura - kənd təsərrüfatı) və s.* [www.treccani.it]

İtalyan dilinin leksikasında mürəkkəb, sadə, düzəltmə sözlərlə yanaşı başqa bir söz qrupu olan ***Le Parole polirematiche*** (polirematik sözlər) də mövcuddur. Bu sözləri bir qrup dilçilər mürəkkəb sözlərə aid edir, digər italyan dilçiləri isə bunları leksikanın ayrıca qolu kimi nəzərdən keçirirlər. Qeyd edək ki, bizim istifadə etdiyimiz mənbə mürəkkəb sözləri polirematik sözlərdən fərqləndirir.

“Polirematika” sözü italyan dilinə yunan dilindən keçib, bir neçə sözdən ibarət olan, tərkibində bir neçə söz işlənən məvhum mənasını ifadə edir. Məsələn: *asilo nido (uşaq bağçası), scarpe da tennis (tenis ayaqqabıları), luna di miele (bal ayı)* Bu sözün əksi olaraq ***monorematico*** sözü istifadə olunur mənası bir sözdən ibarət olan deməkdir. Ümumən italyan dili leksikasının əsasını sadə sözlər, mürəkkəb sözlər, düzəltmə sözlər, polirematik və monorematik sözlər və s. təşkil edir. İtalyan dilçiliyində polirematik sözlərə daha doğrusu ifadələrə müxtəlif adlar verilir ***‘parole sintagmatiche’ (sintaqmatik sözlər), ‘composti sintagmatici’ (sintakmatik mürəkkəb sözlər), ‘espressioni multiparola’ (çoxsözlü ifadələr) və s.*** [Lo Duca: 2021, s.18-19].

İtalyan dilində mürəkkəb sözlər nəzəri cəhətdən iki böyük qrupa bölünür:

1. **Le parole composte endogeni (endogen mürəkkəb sözlər)**
2. **Le parole composte allogenici (allogen mürəkkəb sözlər)**

İ composti endogeni (endogen mürəkkəb sözlər) italyan dilində üstünlük təşkil edir. Onlar ayrı-ayrı nitq hissələrinə görə təsnif olunur və dildə xüsusi önəm daşıyır. Bu tip mürəkkəb sözlər özü iki yerə bölünür

1. İ Composti coordinati (əlaqəli mürəkkəb sözlər)

2. İ Composti non coordinati (əlaqəsiz mürəkkəb sözlər) [Toth: 2010, s.8]

İ composti coordinati (yəni tərkibində müəyyən əlaqəlilik, məna əlaqəsi olan) mürəkkəb sözlər məna cəhətdən bir-birinə bağlı olur. Məsələn: *attore-regista* (*rejissor-aktyor sözlər arasında peşə baxımdan məna əlaqəliliyi var*); *madre-figlio* (*ana-bala qohumluq baxımdan, dogmalıq baxımdan əlaqəli sözlərdi*) və s. [Toth: 2010, s.8].

İ composti non coordinati (yəni əlaqəsiz mürəkkəb sözlər) adından da göründüyü kimi bu qəbildən olan mürəkkəb sözlər arasında heç bir əlaqə, məna bağlılığı olmayan sözlərin birləşməsindən yaranır. Bu məqamda qeyd edək ki, birinci tip yəni i composti coordinati (əlaqəli mürəkkəb sözlər)in tərkib hissələri eyni nitq hissəsinə, ancaq ikinci tip mürəkkəb sözlərin yəni (i composti non coordinati) tərkib hissələri müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn: *capostazione* (*capo - rəis, müdir; stazione - vağzal - vağzal rəisi, dəmiryol rəisi*), *pelle rossa* (*pelle - dəri, rossa - qırmızı – qırmızı dəri*); *portalettere* (*portare - daşımaq, gətirmək; lettera – məktub – portalettere - poçtalyon hərfi mənada mənada məktub daşıyan*) və s.

İ composti allogeni (allogen mürəkkəb sözlər) bu qəbildən olan mürəkkəb sözlər özü-nəməxsus xüsusiyyətləri var. Belə ki, bu cür mürəkkəb sözlər italyan dilində nisbətən az işlənir və əsasən bu sözlərin tərkibi alınma (xarici dillərdən keçmə) sözlərdən ibarət olur. Allogen mürəkkəb sözlər özləri iki yere bölünür:

1.İ composti neoclassici (neoklassik mürəkkəb sözlər)

2.İ composti ibridi (hibrit mürəkkəb sözlər)

İ composti neoclassici (neoklassik mürəkkəb sözlər) – adından da göründüyü kimi dildə son zamanlar əmələ gəlmişdir. Məsələn: *discoteca* (*diskoteka*), *metropoli* (*metropol*), *megapolis* (*meqpolis*) və s. [www.italianoimonda.it]

İ composti ibridi (hibrit mürəkkəb sözlər) iki fərqli bir yerdə işlənən hərfi mənada desək hibritləşmiş sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir. *aereo kamikaze* (*kamikaze təyyarə*), *donna kamikaze* (*kamikaze-özünə qəsd etməyə hazır olan qadın*) və s.

Az öncə qeyd etdiyimiz kimi mürəkkəb sözlərin arasında ən çox istifadə olunan növ neoklassik mürəkkəb sözlərdir. Onlar italyan dilində işlənən ümumi mürəkkəb sözlərin 50%-ni təşkil edir və italyan dilinin söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərin yaranmasında italyan hissəcikləri *socio; cato və sdən* istifadə olunur: *sociolinguistica* (*sosiolinqvistika*), *catoblepa* (*qədim yunan mifologiyasında təsvir olunan Afrika mənşəli iri buynuzlu öküzə oxşayan heyvan*) və s. [Toth: 2010, s.16].

İtalyan dilində istifadə edilən digər neoklassik mürəkkəb sözlərə isə xarici dildən keçmiş (*cyber-, e-, net-, web-*) hissəcikləri vasitəsilə düzələn mürəkkəb sözlər *və (mini-, maxi-, mega-, micro)* hissəcikləri vasitəsilə düzələn mürəkkəb sifətlər adıdır. [Toth: 2010, s.16]. Məsələn: *cyberaattacco* (*kiber hücum*), *websito* (*üeb sayt*), *maxiprocesso* (*maksiproses –yəni məhkəmə zalında keçirilən və çox sayda müttəhimin cinayət işi ilə bağlı iclas*), *micrionda* (*mikrodalğalı soba*) və s. İtalyan dilində işlənən mürəkkəb sözlər iki və daha çox fərqli məna ifadə edən sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb sözlərin yaranması ayrı-ayrı nitq hissələrinə görə dəyişir. Qeyd edək ki, italyan dilində mürəkkəb sözlərin

yanmasında müəyyən fərq özünü göstərir. Belə ki, hər hansı mürəkkəb söz italyan dilində işlənərək həmin dilin qayda qanunları əsasında iki müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir, lakin tərcümə zamanı onlar əksər hallarda azərbaycan dilinə mürəkkəb söz kimi deyil ya fəli sifət tərkibi, ya da söz birləşməsi kimi tərcümə edilir. Yəni bu sözlər sırf italyan dili daxilində mürəkkəblilik kəsb edirlər.

Bu məqalədə iki dildə işlənən mürəkkəb sözlər və onların yaranma yolları diqqətlə nəzərdən keçirilir. Onların söz yaradıcılığında rolu və dilin zənginləşməyində müstəsna xidməti geniş şəkildə vurğulanır.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Axundov “Ümumi Dilçilik” Bakı 2006 . Şərq-Qərb səh 280
2. S. Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” (leksika) II hissə. Bakı-2007 Şərq-Qərb səh 194
3. B. Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” I hissə , Bakı -2000 səh 280
4. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва: Изд-во Литература на иностранных языках, 1956, 214 с.
5. Muxtar Hüseynzadə “ Müasir Azərbaycan dili” Morfolojiya üçüncü nəşr Bakı- 2007. Şərq-Qərb səh 278
6. Məmmədov M.T. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, səh 24
7. Mario G Lo Duca “ Formazione delle parole e terminologia grammaticale proposte per il mondo della scuola” “ Məktəblər üçün nəzərdə tutulan terminoloji qrammatika və söz yaradıcılığı” .Padova Universiteti – 2021 s 32
8. Gabriella Totti ‘ Composizione nell italiano contemporaneo. Tendenze nell’ ambito di neologismi” “Müasir italyan dilində mürəkkəblilik anlayışı və neologizmlərin yaranmasında tendensiyalar” , Budapest 2010 səh 16
9. www.italianoinonda.it
10. www.treccani.it

Batura ALIYEVA

THE ROLE OF THE COMPOUND WORDS IN THE WORD FORMATION OF THE AZERBAIJANI AND ITALIAN LANGUAGES

SUMMARY

The article discusses vocabulary issues in the Azerbaijani and Italian languages. A brief overview of word formation and its various types is given. Attention is drawn to the important role of compound words in word formation. The article examines the types of compound words from a comparative perspective. As a result of the study, conducted on the basis of the sources of both languages, certain differences regarding complex words were revealed.

The comparative research of the compound words is very important from scientific point of view. The compound words have an important role in enriching of the language. It is used widely in different parts of speech in Italian and Azerbaijani languages.

Key words: *compound words, lexicon, word formation, linguistics, word, grammatical feature.*

Батура АЛИЕВА

**РОЛЬ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ПРОЦЕССЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ИТАЛЬЯНСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы лексики в азербайджанском и итальянском языках. Дается краткое сведение о словообразовании и его различных видах. Доводится до внимания на важная роль сложных слов в словообразовании. В статье в сравнительном аспекте исследуются типы сложных слов. В результате исследования, проведенного на основе источников обоих языков, выявлены определенные различия относительно сложных слов. В статье была использована богатая научная литература азербайджанских и итальянских авторов.

Важное научное значение имеет сопоставительное исследование сложных слов, играющих значимую роль в обогащении языка. В азербайджанском и итальянском языках сложные слова широко употребляются в отдельных частях речи.

Ключевое слово: *сложные слова, лексика, словообразование, лингвистика, слово, грамматическая особенность.*